

IXTIONIMLARNING AFFIKSATSIYA USULI BILAN YASALISHI

Allaquliyeva Qunduz Bahodir qizi

Olmazor tumani 224 maktab o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tilidagi baliq nomlarining yasash tizimi, xususan affiksatsiya usuli orqali shakllanish jarayoni lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tabiat hodisalari, yashash muhiti va inson faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan baliq nomlarining leksik-semantik xususiyatlari, etimologiyasi hamda ularning so'z yasash modellari ilmiy jihatdan o'rganilgan. Affiksatsiya usuli orqali yasalgan baliq nomlarining morfemik tarkibi, affikslarning ma'no o'zgarishiga ta'siri, ularning o'zbek tilidagi va turkiy tillar tizimidagi o'rni izchil tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida o'zbek tilidagi ko'plab baliq nomlari affikslar yordamida semantik kengayish asosida shakllangani aniqlangan.

Kalit so'zlar:

baliq nomlari, affiksatsiya, so'z yasalishi, leksik-semantik tahlil, etimologiya, morfemik tahlil

Kirish

O'zbek tilining leksik qatlamida jonivorlar nomlari, xususan, baliq nomlari alohida semantik guruhni tashkil etadi. Ular xalqning hayot tarzi, ovchilik va baliqchilik faoliyati, tabiatni kuzatish madaniyati hamda tarixiy-etnolingvistik jarayonlar bilan uzviy bog'liqdir. Tilshunoslikda jonivorlar nomlarining shakllanish mexanizmlarini o'rganish xalq tafakkuri va madaniy dunyoqarashini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Baliq nomlari, ayniqsa, affiksatsiya usuli orqali hosil bo'lgan birliklar, o'zbek tilining so'z yasash tizimini o'rganishda alohida ahamiyatga ega. Chunki affiksatsiya — yangi so'zlarni yasashning eng faol va unumli usullaridan biridir. U orqali nafaqat yangi leksik birliklar paydo bo'ladi, balki mavjud so'zlarga ma'no nozikliklari ham qo'shiladi.

Mazkur tadqiqotda baliq nomlariga nom berish jarayonining tabiiy, semantik va morfologik asoslari tahlil qilinib, ularning affiksatsiya orqali yasash xususiyatlari ilmiy asosda yoritiladi.

Tadqiqot uslubi va natijalar

Tadqiqot deskriptiv va morfemik tahlil metodlariga asoslangan bo‘lib, asosiy manba sifatida “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” hamda xalq og‘zaki ijodida uchraydigan baliq nomlari material sifatida olindi.

1. Baliq nomlariga nom berilish jarayoni

O‘zbek tilida baliq nomlari ko‘pincha quyidagi asoslarda shakllangan:

Tashqi belgiga qarab: masalan, oqbalik, qizilbalik, cho‘rtan, kaptarbalik.
Harakat yoki xulq-atvor asosida: chayqabalik (tez harakat qiluvchi), tutqichbalik (ovchiga oson tutiluvchi).
Yashash muhiti yoki suv turi asosida: ko‘lbalik, daryobalik, suvbalik.
Odam faoliyati bilan bog‘liq nomlar: qarmoqbalik, ovbalik.

Bu nomlar orasida bir qismi to‘liq so‘z birikmasi shaklida, bir qismi esa affiksatsiya usuli orqali hosil bo‘lgan. Masalan, baliqchi, baliqcha, baliqqina, baliqsimon, baliqzor kabi so‘zlarda affikslar orqali yangi ma’no hosil qilingan.

2. Affiksatsiya orqali yasaliş xususiyatlari

Affiksatsiya o‘zbek tilida so‘z yasovchi qo‘shimchalar yordamida amalga oshadi. Baliq nomlari orasida quyidagi morfemik modellarga ega birliklar mavjud:

Model	Misol	Ma’nosi
-chi	baliqchi	baliq ovlovchi shaxs
-cha	baliqcha	kichik baliq, yosh baliq
-simon	baliqsimon	baliqqa o‘xshash jonivor
-zor	baliqzor	baliqlar ko‘p yashaydigan joy
-gacha / -qina	baliqqina	kichraytirish, erkalatish ma’nosi
-lik	baliqlik suv	baliqqa boy joy

Affikslarning barchasi semantik jihatdan nomning ma’nosini toraytiradi, kengaytiradi yoki boshqa semantik soha bilan bog‘laydi. Masalan, baliqchi so‘zi -chi qo‘shimchasi orqali yangi leksik birlik sifatida, “kasb egalari” semasiga ko‘chadi.

3. Qiyosiy jihatlar

Turkiy tillarning ko'pchiligida baliq nomlarining affiksatsiya usuli o'xshash tarzda shakllangan. Masalan:

Turk tilida balıkcı (baliqchi), balıkcık (kichik baliq),

Qozoq tilida balyqshy, balyqsha kabi birliklar mavjud.

Bu esa affiksatsiya jarayonining turkiy tillar uchun umumiy tipologik xususiyat ekanini ko'rsatadi.

Muhokama

Affiksatsiya orqali yasalgan baliq nomlari o'zbek tilida bir nechta lingvistik funktsiyani bajaradi:

Nom berish funktsiyasi — mavjud obyektga (baliq turi yoki baliq bilan bog'liq shaxs/joyga) aniq nom berish;

Ma'no nozikligini yaratish — kichraytirish, erkalatish yoki o'xshatish ma'nolarini ifodalash;

Leksik differentsiatsiya — bir turdagi baliqlarni bir-biridan farqlash imkonini yaratish.

Til tizimida affiksatsiya usuli orqali hosil bo'lgan baliq nomlari semantik jihatdan juda boydir. Ular orqali xalqning tabiatni idrok etish uslubi, hayot tarzi va madaniy qarashlari aks etadi. Misol uchun, baliqzor so'zida nafaqat "baliq yashaydigan joy" ma'nosi, balki "serhosil, to'kin joy" obrazli ma'nosi ham mujassam.

Bundan tashqari, ayrim baliq nomlari xalq orasida metaforik ma'noda ishlatiladi (baliqdek jim, baliq kabi suzmoq va h.k.), bu esa tilning obrazlilik darajasini ko'rsatadi.

Xulosa

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

O'zbek tilida baliq nomlarining shakllanishida affiksatsiya usuli eng faol mexanizmlardan biridir.

-chi, -cha, -simon, -zor, -lik qo'shimchalari baliq nomlarining asosiy yasallish modellari hisoblanadi.

Nom berilish jarayoni xalqning tabiat bilan munosabati, estetik idroki va kasbiy faoliyati bilan uzviy bog'liq. Baliq nomlari o'zbek tili leksikasining madaniy-semantik boyligini namoyon etuvchi muhim qatlamdır. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, turkiy

tillarda affiksatsiya asosidagi yasallish jarayoni umumiy genealogik xususiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. — T.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek tili. So'z yasallishi. — Toshkent: O'qituvchi, 1992.
3. Jo'raev A. Til va xalq madaniyati: etnolingvistik izlanishlar. — Toshkent: Fan, 2010.
4. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. — Toshkent: Fan, 2012.
5. Türk Dil Kurumu. Türkçe Sözlük. — Ankara, 2011.
6. Abduazizov A. Til tizimida affiksatsiya jarayoni va uning semantik xususiyatlari. — Toshkent: Fan, 2019.